

Людмила Зеленська,
Світлана Золотухіна

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ КОЛЕГІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ У ВІТЧИЗНЯНИХ УНІВЕРСИТЕТАХ ХІХ СТОЛІТТЯ

Входження України в європейський освітній та науковий простір спонукає до модернізації освітньої ланки відповідно до важливого принципу діяльності вищої школи: автономії у поєднанні з відповідальністю. Як автономні й відповідальні юридичні, освітні та соціальні об'єкти, вітчизняні вищі навчальні заклади мають підтвердити свою відданість принципам *Magna Charta Universitatum 1988* року і, зокрема, академічній свободі, яка з-поміж іншого передбачає право університетської корпорації формувати власну стратегію, обирати пріоритети в навчанні та проведенні наукових досліджень, витрачати ресурси, профілювати програми, встановлювати власні критерії відбору професорсько-викладацького складу й прийому студентів.

Дієву допомогу в розв'язанні означених завдань може надати вивчення й творче використання педагогічно цінного історичного досвіду, накопиченого вітчизняною вищою школою у справі утвердження університетської автономії та організації колегіального самоврядування.

Кінець XVIII – початок XIX століття в історії українського, як й інших народів Європи, став добою кризи старого режиму (*ancien regime*), переходу до епохи модернізму, що поступово охоплювало всі сфери соціального, економічного й культурного життя суспільств. Першим кроком на шляху реформування старої церковної освіти стало прийняття спеціального законодавчого акта про базові основи нової системи освіти Російської імперії – «Попередніх правил народної освіти». Вони визначали загальну професійну й територіальну структуру освіти, яка мала складатися з навчальних закладів чотирьох рівнів: приходські училища, повітові училища, гімназії та університети як провідні наукові й навчальні осередки навчальних округів (Дерптського, Віленського, Московського, Санкт-Петербурзького, Казанського, Харківського), які поділяли країну на 6 адміністративно-територіальних одиниць.

Отже, «Попередні правила...» можна вважати першим офіційним документом відповідного рівня, в якому було зроблено заяву про намір уряду відкрити на теренах України вищий навчальний заклад – Харківський університет. Російський уряд, підтверджуючи свою принципову вірність політиці державної централізації та

соціально-культурної уніфікації, водночас демонстрував гнучкість при втіленні її в життя в окремих регіонах імперії, зокрема Гетьманщині.

Що стосується університетів, то «Попередні правила...» окремо доповнювалися університетськими статутами. Основні проблеми, які стояли перед їхніми укладачами не обмежувалися тільки сферою освіти і науки, а торкалися фундаментальних засад усього соціально-політичного ладу. Насамперед ставилося питання про визначення характеру взаємин університетів з державою, з одного боку, і з суспільством, з другого. Крім того, необхідно було зробити вибір між загальноосвітньою, переважно гуманітарною, та професійно-прикладною системами навчального процесу. Нарешті, важливо було витримати баланс між вітчизняною освітньо-культурною та західною традиціями. Від вирішення окреслених проблем залежало принципове для Російської держави питання про те, чи стануть майбутні університети державними установами з підготовки нового покоління чиновницької бюрократії, чи анклавом громадянського суспільства, що діють на засадах колегіального самоврядування.

У першій чверті XIX століття вищі навчальні заклади працювали за статутом 1804 року, що увібрав у себе кращі досягнення тогочасної просвітницької педагогічної думки Заходу й базувався переважно на німецькій системі університетської автономії, втіленій у Геттінгенському університеті. Водночас він мав деякі запозичення з французької та австрійської централізованих систем вищої освіти, що більше відповідали самодержавній країні. На практиці, крім того, враховувався й досвід роботи польської Едукаційної комісії, який був добре відомий польським чиновникам на російській службі [2].

Аналіз положень Статуту Імператорського Харківського університету [3], який набув чинності 5 листопада 1804 року, дає підстави стверджувати, що він був в основному калькою статуту Московського університету. Єдине, що мало нагадувати про якусь специфіку Харківського університету, полягало в тому, що для нього проектувалось створити кафедру військових наук з метою задоволення побажань перших жертводавців – дворян Слобідської України.

Привертає увагу той факт, що саме в стату-

ті 1804 року були закладені основи університетської автономії, що передбачало перетворення цих навчальних закладів у самостійні, незалежні від державного контролю науково-навчальні центри. Це потребувало, по-перше, запровадження системи колегіального самоврядування; по-друге, здійснення виборності керівного складу (ректорів, проректорів, деканів); по-третє, реалізації принципу поповнення викладацького складу шляхом обрання претендентів радою професорів без узгодження їхніх кандидатур з бюрократичними інстанціями; по-четверте, – надання свободи наукових досліджень й викладання; по-п'яте, – захисту навчального процесу від некомпетентного втручання представників урядової бюрократії [4, 228].

Ідею колегіального управління вітчизняними університетами за статутом 1804 року втілювала вчена рада, що складалася лише з «повних» (ординарних, тобто, таких, які займали штатні посади) професорів. Вона вирішувала всі питання навчального й наукового процесу, починаючи від розкладу лекцій до надання вчених ступенів, а також усі фінансові, господарські та судово-поліцейські функції. Рада збиралася не менше одного разу на місяць. Усі її рішення приймалися колегіально шляхом відкритого голосування. Проте під час розгляду особливо важливих питань, зокрема кадрових або пов'язаних з наданням наукових ступенів, процедура голосування змінювалася. Вона перетворювалася на таємне «балотування кульками» – чорними й білими. Рішення з тієї чи іншої справи приймалися більшістю в 2/3 голосів і були обов'язковими для виконання. Однак чинності вони набували лише після запису до спеціального журналу й скріплення підписами учасників засідання. До журналу вносилися й «окремі думки» та зауваження тих членів ради, які висловлювали незгоду із загальним рішенням [4].

Виконавчим органом вченої ради визначалося правління, що складалося з ректора, деканів факультетів, а також постійного члена, призначеного особисто попечителем із складу ординарних професорів. Правління контролювало навчальну документацію, фінансові і господарські справи та університетську поліцію. Ректор обирався з-поміж ординарних професорів терміном на один рік. Його кандидатуру за поданням міністра освіти затверджував імператор, і лише він міг звільнити ректора з посади.

Наголосимо, що відносно короткий термін перебування на посаді ректора мотивувався бажанням уникнути зловживань владою з його боку. Процедура виборів ректора також була демократичною – балотуватися повинні були всі члени ради. Обирався той, хто діставав найбільшу кількість «білих кульок». При цьому ректор вва-

жався «першим серед рівних». Його рішення та дії могли бути легко оскаржені на засіданні ради або в університетському суді.

Історико-педагогічні джерела [2, 3, 4, 5] вказують на ефективність і демократичність такої системи. Так, перший ректор Харківського університету І. Рижський, завдяки своїм адміністративним якостям, тактовності й моральному авторитету, кілька разів переобирався на цю посаду. Натомість його наступник, А. Стойкович, чий термін повноважень складав уже не один, а три роки, відчувши меншу залежність від професорської колегії, вдався до зловживань владою, проте наштотхнувся на опір вченої ради та правління і був змушений достроково піти у відставку.

Цікаво, що автономія університетів виявлялася також і у наявності власного суду та поліції, які існували окремо від місцевої влади. Університетським судам підлягали не лише студенти та професори, а й члени родин останніх, а також усі чиновники й службовці закладів освіти в межах навчального округу. Карні справи, що виходили за межі університетської юрисдикції, передавалися до державних судів, але на їх засіданнях обов'язково мав бути присутній спеціальний представник університету (синдик), обраний для цього зі складу ординарних професорів [4, 38].

Важливим елементом автономії університетів в досліджуваній період слід вважати і їх звільнення від державної цензури. Університети мали власну цензуру, яка поширювалася на інші заклади навчального округу. Цензурний статут надавав професорам певні гарантії свободи наукової та літературної творчості. Окрім того, професура мала право замовляти для власного користування будь-які друковані видання з-за кордону.

Отже, університетський Статут 1804 р., на підставі якого діяло 6 вищих навчальних закладів Російської імперії, в тому числі, відкритий на Слобожанщині Харківський університет, був величезним кроком уперед на шляху становлення громадянського суспільства в країні. За рівнем своєї демократичності, що базувалася на принципах колегіального управління вітчизняними університетами, він значно випереджав суспільство, на яке був розрахований.

У той же час, слід зауважити, що автономія університетів для самодержавної Російської імперії першої чверті XIX століття виглядала безпрецедентним явищем. Вона не була й не могла бути послідовною в умовах, коли самі університети засновувалися державою і в інтересах держави. Усі новостворені вищі навчальні заклади з початку свого існування були поставлені в адміністративно-службову залежність від уряду, оскільки саме державно-утилітарний принцип ліг в основу університетської освіти в Російській імперії. Університети стали часткою централізованої,

ієрархічної системи народної освіти, підпорядкованої адміністрації. Держава контролювала університети передусім через установлений для них постійний бюджет (на кожний університет виділялася фіксована сума – 130 тис. руб. на рік), через спеціального чиновника – попечителя навчального округу, що був повноважним представником уряду в університетських центрах, а також через порядок затвердження університетських виборних чиновників і викладачів [4, 39].

Теоретично попечитель навчального округу не мав права втручатися в повсякденну діяльність університету і навіть був зобов'язаний жити в столиці, на відстані від університетського міста, відвідуючи його не менше одного разу на два роки. Навіть сама назва чиновника, що займав посаду попечителя, немовби програмувала, що він займатиметься не стільки наглядом і керівництвом, скільки «доброзичливим, батьківським піклуванням про дитину, що підростає» [4, 39]. Однак відсутність досвіду університетського самоврядування, стійких традицій колегіального управління в Російській імперії призводили до безпрецедентного втручання попечителя в діяльність вищих навчальних закладів, включаючи кадрові призначення й тиск на роботу вченої ради.

До того ж ситуація ускладнювалася ще й тим, що члени професорської корпорації в очах уряду залишалися, передусім, чиновниками на державній службі. Зарахування університетів до системи державних установ автоматично включало їх до чиновницької ієрархії згідно з «Табелем про ранги». Так, ректор набував чин не нижче V класу (статський радник), ординарні професори – VII класу (надвірний радник), екстраординарні професори та ад'юнкти – VIII класу (колезький асесор). Наукові ступені також збігалися з чинами, визначеними цим документом [5].

Отже, автономія університетського культурного і громадського анклаву в самодержавній, військово-бюрократичній, селянській країні з переважаючою домодерною культурою не могла бути тривалою, оскільки суперечила загальнодержавній політиці, що передбачала узгодження адміністративного устрою вищої школи із державною системою управління, яка сповідувала гасло: самодержавство, православ'я, народність.

Історико-педагогічні джерела [1, 4, 6] засвідчують, що адміністративний тиск на університети в Російській імперії почав відчутно зростати вже після завершення війн з Наполеоном, коли в Європі встановився новий політичний та інтелектуальний клімат, пов'язаний з відмовою від ідеалів Просвітництва та повернення до традиційних релігійних канонів. У російських урядових колах розпочалася відкрита ревізія освітньої політики, особливо університетської. Це був наступ світської й церковної бюрократії на громадянсь-

ке суспільство під гаслами уніфікації, централізації, становой винятковості та державного патріотизму. Основні удари при цьому спрямовувалися проти самої ідеї автономії вченої корпорації, що керувалася власними законами і діяла на принципах колегіальності й виборності.

Як відомо, з прийняттям нового статуту (1835) автономія вищих навчальних закладів значно обмежувалась. Статут позбавив університети їхніх основних громадських функцій, у тому числі, контролю за нижчою та середньою освітою в навчальному окрузі, права на власний суд і поліцію, а також адміністративно-господарську діяльність. Натомість значно зростав вплив державної адміністрації на університетське життя. Попечителі відтепер повинні були проживати в університетських містах. Вони діставали всю повноту влади в університетах, контроль за їхнім бюджетом, матеріальною частиною, штатом, а також науковою, навчальною діяльністю, поведінкою та поглядами професорів і студентів. Зміцнення влади попечителя супроводжувалося посиленням бюрократичного впливу ректорів і деканів, зростанням їхньої залежності від адміністрації і, навпаки, віддалення від університетської корпорації [4, 85].

Водночас зауважимо, що при суттєвому звуженні автономних засад діяльності університетів, статут 1835 року все-таки зберіг елементи колегіального самоврядування. Учені колеги не позбавлялися відповідальності за організацію та рівень наукової й навчальної роботи. До їхніх обов'язків належало: присвоєння вчених ступенів і звань, призначення на викладацькі посади в межах університету доцентів, залишення при університеті стипендіатів для підготовки до професорського звання, розподіл предметів і порядку їх викладання на факультетах, присудження медалей і призначення стипендій, видання наукової й навчальної літератури тощо. Вчена Рада навіть деякий час зберігала за собою право обирати ректора, деканів та професорів, хоча після загострення політичної реакції й відставки міністра С. Уварова вона була позбавлена будь-яких виборчих прав [4, 101].

Таким чином, наступ реакції в 40-і роки XIX ст. знищив компроміс між правлячим режимом і колегіальним самоврядуванням, який було закладено в положеннях статуту 1835 року. Це призвело до ліквідації в університетах демократичних самоврядних інституцій, що діяли на засадах колегіальності й виборності, й забезпечило міцне підґрунтя для утвердження бюрократизації та централізації університетського життя.

Як відомо, середина XIX ст. позначилася лібералізацією громадсько-політичного життя. «Ліберальні віяння початку царювання Олександра II, – писав О. Корнілов, – вплинули, перш за

все, на стан друку та університетів. Утім, ніде не було й таких хитань уряду, як саме у цій сфері» [7]. Вже у листопаді 1868 року Міністерство народної освіти провело нараду з «університетського питання», метою якої стала підготовка проекту нового університетського статуту. В урядових колах переважала думка про те, що саме через поглиблення реформ та надання новому статуту більш ліберального характеру поліпшиться розвиток університетської освіти.

Перш ніж представити проект на розгляд Державної ради, міністр народної освіти О. Головнін наполягав на тому, щоб надіслати його на розгляд університетам, губернаторам, вищим духовним особам та предводителям дворянства для з'ясування «громадських настроїв з цього приводу». Зауважимо, що така акція не була типовою для попередньої практики підготовки законопроектів у Російській імперії.

Найбільший резонанс у суспільстві мав відгук на проект статуту М. Пирогова під назвою «Університетське питання», який спочатку був надрукований Міністерством народної освіти у вигляді брошури під назвою «Доповнення до зауважень на проект загального Статуту російських імператорських університетів» [8]. Лейтмотивом цього відгуку було обґрунтування педагогом необхідності розширення університетської автономії, надання вирішального слова при розгляді як наукових та навчальних, так і господарських та адміністративних питань вченої ради.

Пропозиції М. Пирогова знайшли підтримку професорського складу вітчизняних університетів і були втілені у відгуках університетських рад на проект поданого статуту. Так, рада Харківського університету в «Зауваженнях на проект загального Статуту імператорських російських університетів» [9] виклала свою позицію щодо запровадження університетського самоврядування з розподілом функцій між ректором і колегіальними органами. Рада висловила за певне обмеження повноважень попечителя, вважаючи, що він має виступати урядовим контролером, наглядачем, посередником між університетом та міністерством і не повинен втручатися у внутрішні справи університету.

Думку про життєву необхідність автономії для університетів обстоювали і окремі науковці: О. Рославський-Петровський, І. Соколов, В. Лапшин, М. Лавровський, В. Добротворський та ін. Зокрема, відомий правознавець, професор Харківського університету Д. Каченовський присвятив правовому становищу російських університетів спеціальну статтю [10] та записку, яку адресував міністру. «Досвід засвідчує, – констатував учений, – що чим більше зазнавали утисків права та обмежувалась влада колегій..., тим скоріше й глибше занепадали університети». Д. Каченовського од-

ностайно підтримала рада Харківського університету, майже цілком включивши його записку до свого відгуку на проект статуту.

Як відомо, 18 червня 1863 року новий університетський статут був підписаний Олександром II і став законом. Статут значно розширив повноваження колегіальних органів, надав їм можливість приймати самостійні рішення з багатьох питань. Саме цей факт став одним з аргументів на користь того, що за цим статутом університети одержали автономію. Втім, одразу ж зазначимо, що далеко не всі пропозиції щодо розширення меж колегіального самоврядування були втілені в життя. Не дивно, що в офіційному коментарі до статуту міністр народної освіти О. Головнін зробив таке роз'яснення з приводу нереалізованих ідей: «Само собою зрозуміло, що надалі університетська автономія може набути ще більшого розвитку, тоді, напевно, стане можливим деякі із справ, що тепер затверджуються попечителем, передати на остаточне схвалення рад» [4, 131].

Аналіз положень статуту 1863 року дав змогу констатувати, що на відміну від попереднього статуту (1835) чимала кількість питань все ж передавалася на розгляд колегіальних органів – університетської та факультетських рад. Вчена рада складалась з ординарних та екстраординарних професорів. Головою ради, як і раніше, виступав ректор. До повноважень вченої ради належали: розподіл предметів та порядок їх викладання на факультетах, присудження медалей та призначення стипендій студентам, затвердження постанов університетського суду, розгляд фінансового кошторису університету, в тому числі, розгляд та затвердження рішень щодо видання наукових праць «від імені університету» тощо. Решта важливих питань – розробка інструкцій та положень, обрання та звільнення викладачів і посадових осіб (у тому числі ректора, проректора, деканів), пропозиції щодо створення наукових товариств та інші – також розглядалися на засіданнях ради, але на затвердження передавалися попечителю навчального округу або міністру [11, 16–17]. Безумовно, чимало часу в ході засідань ради відводилося на ознайомлення з циркулярами Міністерства народної освіти та пропозиціями попечителя. Важливо зазначити, що у справах, які підлягали затвердженню вищими інстанціями, обов'язково вказувалася думка меншості членів Ради, якщо під час голосування не було одностайності щодо того чи іншого рішення.

Факультетські ради, що працювали під головуванням декана, склалися з ординарних та екстраординарних професорів, а також доцентів, які мали два роки «вислуги» у цьому званні. Коло питань, які підлягали їх розгляду, було досить широким: заміщення вакансій, затвердження

навчальних програм, рекомендація наукових праць до друку, відправлення у закордонні відрядження тощо. Раз на три роки факультетська рада розглядала питання про обрання декана факультету.

Як зазначав Д. Багалій, кардинальні поліпшення, які стосувалися найбільш суттєвих сторін університетського життя і розширення прав рад, вплинули на те, що «вчена колегія стала живим органом, а внутрішнє життя університету росло і розвивалося» [1, 175].

Про те, як енергійно працювала вчена рада, наприклад Харківського університету означеного періоду, красномовно свідчить той факт, що вже на першому її засіданні, яке відбулося після оприлюднення статуту (29 липня 1863 р.), було ухвалено: «Розпочати негайно, на підставі п. 42 статуту, складання: 1) Інструкції для проректора або інспектора; 2) правил: а) Про порядок збору, розподілу та використання суми, яка надходить за слухання лекцій; б) Про прийом студентів до університету; в) Про допуск сторонніх осіб до слухання лекцій та про стягнення за ці лекції плати, згідно з примітками до п. 105; г) Про обов'язки учнів та порядок в університеті; д) Про покарання за порушення цих обов'язків; е) Про діловодство в університетському суді тощо» [12, 3–4].

Високу, з нашого погляду, оцінку діяльності вченої ради дав і попечитель Харківського навчального округу К. Фойгт. У своїй конфіденційній записці міністру він писав: «[Рада] дієво працює, члени її радяться щотижнево, іноді й по два рази, і наради відбуваються спокійно й обмірковано... Професори усвідомлюють важливість покладеного на них обов'язку» [1, 180].

Разом з тим, як переконують матеріали проведеного дослідження, зміна урядового курсу щодо колегіального самоврядування стає очевидно вже після замаху Д. Каракозова на Олександра II у 1866 році. Відбувається відхід від ліберального напрямку, який був продиктований завданнями ідеологічного впливу на суспільство, серед яких «знищення пропаганди шкідливих ідей, що суперечать державному благоустрою та громадській моралі, а також викорінення зла, що отруєє молоде покоління» [4, 133]. У вигляді «тимчасового заходу» до затвердження нового університетського статуту вводилися положення «Про тимчасову зміну порядку управління та нагляду за студентами університету», «Тимчасова інструкція для університетської інспекції» та нові «Правила для студентів».

Вивчення цих нормативних документів дає підстави вважати, що вжиті заходи значно посилили поліцейський нагляд в університетах і суттєво звузили самостійність університетських колегій щодо студентських справ. Зокрема, інструкція змінила пункт 2 п. 42 статуту, за яким рада

самостійно надавала стипендії студентам, а також пункт 9, згідно з яким вона розпоряджалася спеціальними коштами університету. Інструкція усувала й виборний університетський суд.

Такі заходи викликали незадоволення не лише вчених рад, але дістали й негативні відзиви урядовців. Так, О. Головнін у зверненні до О. Ніколаї – члена комісії для розгляду звіту Міністерства народної освіти писав: «Міністерство народної освіти перебільшує централізоване управління та вводить в навчальні заклади занадто багато одноманітності. Міцна централізація та одноформеність можуть бути корисними в армії... Але педагогіка є наука, і для того, аби вона могла йти вперед, діячі навчального відомства мають користуватися деякою самостійністю» [4, 135].

Відповідь на питання про те, які саме надії пов'язувалися з новим університетським статутом і чому ця проблема стала ключовою в означений період, з нашої точки зору, досить чітко сформулював М. Катков. Він писав: «Новий університетський статут важливий не для однієї навчальної справи, він важливий ще й тому, що поклав початок новому руху в нашому законодавстві; як статут 1863 р. був початком скасування державної влади, так статут 1884 р. являє собою відновлення уряду, повернення влади до її обов'язків» [4, 136].

Прикметною ознакою статуту 1884 року було те, що він обмежував університетську автономію, а головне його завдання формулювалось як «посилення урядового впливу на колегіальне управління». Незважаючи на те, що рада університету називалась «вищою інстанцією з наукових справ», її права значно звужувалися. До справ, які тепер остаточно могла вирішувати рада, належали визначення загальної кількості медалей, які присуджувалися студентам і стороннім слухачам за твори, їх розподіл між факультетами та затвердження вчених ступенів. Водночас, значно посилилася влада попечителя, який одержав право скликати раду, правління, факультетську раду, бути присутнім на їхніх засіданнях (п. 7), а також призначати декана факультету (п. 24) [13]. Крім того, він дістав право піклуватися про благоустрій, наглядати за ходом викладання та дотриманням університетських правил. До його компетенції належало й порушення справ про відповідальність винних та нагородження достойних.

Зауважимо, що ректор та декани, які за статутом 1863 року обиралися радою і лише затверджувалися на посаді у вищих інстанціях, за новим статутом призначалися «згори».

Отже, призначення керівного складу університету за статутом 1884 року зовсім не залежало від рішення учених колегій. Одночасно чимала кількість справ відійшла до функцій пра-

вління або підлягала особистому рішення ректора чи декана.

Значний вплив на університетське життя під час дії статуту **1884** року мав здійснювати безпосередньо міністр. Об'єднання, розподіл та відкриття нових кафедр, що раніше вирішувалося й затверджувалося радою, тепер залежало від міністра. Заміщення професорських вакансій також мало здійснюватися міністром «на власний розсуд».

Як бачимо, політика Російського уряду щодо утвердження колегіальності як принципу управління вітчизняними університетами протягом **XIX** століття пройшла декілька етапів, що співвідносяться з прийняттям чотирьох університетських статутів (**1804, 1835, 1863, 1884**) і характеризуються такими тенденціями:

I етап – запровадження системи колегіального самоврядування, яке передбачало делегування вченим радам навчальних, наукових, фінансово-господарських та судово-поліцейських функцій;

II етап – звуження компетенції професорських колегій під адміністративним тиском, що спрямувалося на ліквідацію самої ідеї автономії університетів;

III етап – розширення меж колегіального самоврядування, збільшення важелів впливу університетських і факультетських рад;

IV етап – посилення державної регламентації та суттєве обмеження прав колегіальних органів управління вищою школою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багалея Д.И., Бузескул В.П., Сумцов Н.Ф. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования : **1805–1905** гг. – Х. : Тип. Ун-та, **1906**. – **329** с.
2. Петров Ф.А. Российские университеты в первой половине **XIX** века : Формирование системы университетского образования. Кн. **1** : Зарождение системы университетского образования в России. – М., **1998**.
3. Устав Императорского Харьковского университета // Период. соч. об успехах народ. просвещ. – **1805**. – № **10**. – С. **225–285**.
4. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за **200** років / В.С. Бакіров, В.М. Духопельников, Б.П. Зайцев, В.І. Кадєєв, С.І. Посохов. – Х. : Фоліо, **2004**. – **750** с.
5. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (**XIX** в.) : Истор.-социол. очерк. – К. : Наук. думка, **1991**. – **166** с.
6. Общий Устав императорских российских университетов. – СПб., **1835**.
7. Корнилов А.А. Общественное движение при Александре **II** (**1855–1881**) : Ист. очерки. – М., **1909**. – С. **121–122**.
8. Пирогов Н.И. Дополнения к замечаниям на проект общего Устава российских университетов. – СПб., **1863**.
9. Замечания на проект общего Устава императорских российских университетов. – СПб, **1862**. – Ч. **1**.
10. Каченовский Д.И. Прежнее и новейшее положение русских университетов // Рус. Речь. – **1862**. – № **11**.
11. Общий Устав императорских российских университетов. – СПб., **1863**. – С. **15–16**.
12. Протоколы заседаний Совета императорского Харьковского университета. – Х., **1864**. – С. **3–4**.
13. Общий Устав императорских российских университетов. – СПб., **1884**.